

TENYERES-TALPAS

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. Ha manapság valakit a *tenyeres-talpas* jelzővel illetnek, bizonyára zokon veszi, vagy tréfának gondolja, mert a szó erősen pejoratív hangulatú. Az ÉrtSz. (VI, 601) meg is jegyzi, hogy rosszálló a szó hangulata és jelentése, s így értelmezi: „... Olyan (személy, főleg nő), akinek nagy teste, főleg nagy húsos keze és vaskos lába van; nehézkes, kissé darabos mozgású, esetlen”.

A *tenyeres-talpas* melléknév a SzófSz. szerint a XVII. század első fele óta adatható. A NySz.-ban (III, 405) az első adat 1616-ból való: „O *teneres talpas*, kőúér Domine (Bal: Epin. 4)”. Keletkezésének idején azonban ez az összetétel (illetőleg az alapul szolgáló mellérendelő szerkezet) nem hordozott különleges affektív értéket, hanem semleges hangulatú volt éppúgy, ahogyan az összetevő elemeknek külön-külön sem volt rosszálló árnyalata (pl.: „*Tenyeres*: Manu fortis, ac strenuus”; Simai: VSzót. I, 163); ellenkezőleg: gyakran a teljes testi épség értékét hangsúlyozták vele. Eredeti jelentése az *épkézláb* szóéval volt azonos. Időrendben ugyan későbbiek a fent idézett első adatnál, de jelentésüket tekintve feltétlenül régiesebbek az alábbi adatok: „... még most piros, poz'gás, *tenyeres, talpas* iffjú kamasz legény, *ép kéz, 's láb vagy*” (Bíró M.: Angyali szövets. 736*; 1754-ből)¹; „Lope Tocho... elég *tenyeres-talpas, ép legény*” (Cervantes—Győry: Don Quijote III, 70*; 1875-ből)”. Idé tartozó a következő adat is — ha nem is szerepel benne az *épkézláb* vagy az *ép* melléknév —: „*Tenyeres talpas*, Szép leány mátkám, Nyisd ki az ajtót!” („Az elátkozott gróf úrfi” című népmesének némi változtatással négyszer is megismételt versikéje; Simonyi (Steiner) Zsigmond jegyezte fel Aszódon; vö. Nyr. I, 330—31).

2. Ebből az eredeti jelentésből kétfelé ágazott a szó fejlődése:

'épkézláb' < 'nagy tenyerű, nagy lábú' → 'erős' (vö. *markos*)
< 'nagy tenyerű, nagy lábú' → 'nagy, jól megtermett'.

a) Amint tehát a *tenyeres* melléknévnek kialakult a 'nagy tenyerű, nagy kezű' jelentésen keresztül az 'erős' jelentése, úgy vált gyakorivá a *tenyeres-talpas* is ilyen használatban. Több régi szótárunk így is szótározza a szót: „*Lacertosus*, Erős, izmos tsonstos *tenyeres-talpas*' köptzös: stark von Gliedern” (Wagner: Phraseologia 729*; 1750-ből); „vaskos: —... zömök, *tenyeres-talpas*” (SzD. 94; 1784-ből); „*Melless-vállas: tenyeres-talpas*” (SzD.² 149; 1792-ből); „Köptzös: vaskos, zömök, ... izmos *tenyeres talpas*, p. o. Hajdú” (SzD.² 127; 1792-ből); „*Tenyeres talpas, handfest*” (Márton: Lexicon 391*; 1800-ből); Wagner Phraseológiájának még a Verseggy-féle, 1822-ből való átdolgozásában is így találjuk, három helyen is, a latin *compactus*,

¹ A *-gal jelzett adatok a Nagyszótár cédulaanyagából valók.

quadratus és *robustus* fordításaként: „Compactus ... Erős, izmos, *tenyeres, talpas*” (i. m. 259); „Quadratus ... Izmos, *tenyeres talpas*, mellyes: vierschrötig, stark von Gliedern” (i. m. 1182); „Robustus ... Erős, vastag; *tenyeres talpas*: baumstark, stark” (i. m. 1250).

Az irodalom nyelvében is gyakori az efféle használat, amikor félreérthetetlen a szövegből a *tenyeres-talpas* melléknévnek 'erős', nagy erejű', a belőle képzett főnévnek pedig 'erő' jelentése: „*tenyeres-talpas*; baromerejű, vasgyúró ... ember” (Baróti Szabó: Magyarország Vir. 105); „... a' Palóúccokat pedig (kik közöttök *tenyeres-talpassabbak* voltak) katonáknak szedték, és az Elő-örök közé rendelték.” (Dugonics: Szittyai történetek I, 246*; 1806-ból); „... noha elég markosokkal próbálta *tenyeres-talpasságát*; egyre se találhatott még is, ki erejének mög-felelhetett vóna” (Dugonics: Jólánka II, 284*; 1804-ből).

Az itt látott jelentés következtében gyakran vonatkozik a szó ebben az időben szolgáló névakra, katonákra: „... a' honnan ... az hét ifjú *tenyeres talpas* legény származa” (II. József rendelete a kiköltözésről*; 1787-ből); „... ama' híres magyar zöld tsákós seregből, ... válaszszon *tenyeres talpas* Káplárokat” (Endrődy J.: Költ. munk. 171*; 1801-ből); „... sokkal *tenyeresebb*, és *talpassabb* lévén a' kevésse fiatalabb Hadnagnál” (Dugonics: Jólánka I, 430); „Mind a' hat szolga *tenyeres-talpas* legény volt” (Szekér J.: Robinson II, 226*; 1809-ből); „... ismerék itt egy *tenyeres talpas* nyugpénzes katonát” (Jósika: Emlény 82; 1838-ból) stb. Véleményünk szerint ide tartozik Széchenyinek a Nagy magyar szatírjában előforduló adata is: „Excellentiádnak irgalmát és részvétét pedig bizony meg nem érdemli — és én igen elértem, hogy Excellentiád őt, — *tenyeres-talpas* magyar létére data occasione jól ledöngönyözné, minél a szivtelen vampyr nem is érdemel többet, és ha ezen eset tán egykor előadja magát — Gott gieb's — ne felejtse el kegyelmes úr engemet, — és az én nevemben is néhány derekas»cheszki faszkit« húzzon pofájára.” (KÁROLYI ÁRPÁD: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka 645; én emeltem ki: Vné.). A Széchenyi kéziratát közzétevő KÁROLYI ÁRPÁD lapalji jegyzetben 'tösgyökeres'-nek értelmezi az itt idézett *tenyeres-talpas* melléknévet. Ezt az értelmezést veszi át LOVAS RÓZSA is (MNy. XXXVIII, 94—5): „Az irodalmi nyelv leginkább népiesnek, legtösgyökeresebben magyarosnak érzett elemei a népi eredetű szólások. Az öreg Széchenyi gyakran észrevehetőleg azért használja őket, hogy mondanivalójának sértő, durván, reáisan expresszív élt adjon. Nem tösgyökeres magyar zamatukat szereti tehát, csupán kihasználja „*tenyeres-talpas*” voltukat (jellemző, hogy Széchenyi — összezavarván a két kifejezést — a Nagy Szatírában, 645 egyszer *tenyeres-talpas* magyar-t ír *tösgyökeres* magyar helyett)”. Ismerve azonban a *tenyeres-talpas* kifejezés testi erőre vonatkozó jelentését s a szövegkörnyezetet, egészen biztos, hogy az tud „jól ledöngönyözni” valakit, aki erősebb, vagyis — korabeli kifejezéssel — *tenyeres-talpassabb* a másikkal.

Szavunknak ezt a jelentését őrizte meg — pejoratív hangulat nélkül — a szegedvidéki nyelv: „*tönyeres talpas* mn. 'erős, vaskos' (pl. cselédlány)” (SzegSz. II, 567).

b) A másik irányú jelentésváltozás eredménye a szónak 'nagy, jól megtermett' jelentése. Erre is találunk adatot, bár kisebb számban, mint az előző jelentésre, pl.: „*Tenyeres talpas*, nag, Inas.” (Dugonics: Példabeszédek I, 103; 1820-ból); „Hát amint fölveti fejét, ime egy nagy *tenyeres talpas* medvét pillant meg” (M-E. Kalend. 42*; 1965-ből); (M-E. Kalend. 42*; 1865-ből); „... vállas és *tenyeres-talpas* ember lett belőle” (Lauka G.: Múlt. 26*; 1879-ből).

Még a múlt század végén is általánosak összetételünk eddig bemutatott jelentései, ezt igazolja CzF. (VI, 219) értelmezése: „*tenyerestalpas*, am. izmos, erős, jól megtermett, markos.” Tehát CzF. nem vesz tudomást a szó rosszalló jelentésűvé válásáról, ami azt mutatja, hogy az ilyen használat a század végén is merőben alkalmi jellegű még, és a jelzett szó rosszalló jelentésének a függvénye.

3. Az alkalmilag rosszalló használatra viszonylag korai adatok is vannak. Az alábbi példában megfigyelhetjük, hogy kialakult vizsgált kifejezésünknek „nagy” jelentése, s már nemcsak konkrét, hanem elvont szerepe is lehetséges; a jelzett szók pejoratív jelentése miatt viszont az egész szerkezet rosszalló, elmarasztaló tartalmú. Ilyen értelemben használja már Faludi Ferenc: „Eleutherius széles és hofzszu, *tenyeres* és *talpas* egy Latitudinarius vala hitire nézve” (Istenes jószágra és szerentsés bódog életre oktatótt Nemes Aszszony 6, 1748-ból); a *latitudinarius* szóra vonatkozó lapalji magyarázata: „Tévelygés Angliában, mely arra oktat, hogy minden vallásban üdvezülhet az ember.” Ebből a jegyzetből derül ki, hogy Faludi a fenti jelentésben használja a „*tenyeres* és *talpas*” mellékneveket, amelyek itt még — a kötőszó bizonyossága szerint — nem alkotnak összetételt. Ugyanilyen használatra példa még: „*tenyeres, talpas* hazugság És *tenyeres, talpas tudatlanság*” (értsd: „nagy hazugság”, „nagy tudatlanság”; Szeitz L.: Magyar és Erdélyország története 244—45*; 1793-ból.)

A pejoratív jelentésáryalatnak alkalmi voltát kétségtelenül mutatja az, hogy olyan írónál is találkozunk vele, akiktől a semleges, sőt dicséző jelzőként való alkalmazásra is bőven van adatunk. Így például Dugonicsnál olvashatjuk: „Szidgya a szerzeteseket, mint *tenyeres talpas koldusokat* (Példabeszédek I, 152*; 1820-ból; de vö. a tőle korábban idézett adatokkal!).

Még a századvégről is találunk ilyen alkalmilag rosszalló jelentést: „... bár nagy *tenyeres talpas mihászna* volt, nem szeretett dolgozni” (Boross M.: Kis. munk. II, 80*; 1874-ből).

A szövegkörnyezetből kisugárzó alkalmi rosszallást tapasztalunk Jókainál is: „A korcsmárosné, egy hajdani híres szépség, most pedig egy *tenyerestalpas* debella...” (Rab Ráby 335; Szépirod. Kk. 1956), itt ugyanis a *debella* szó a tulajdonképpen megbélyegző, elmarasztaló megnevezés.

Olykor nem a jelzett szónak, hanem a mondat állítmányának — s így az egész mondat jelentésének — következtében rosszalló a *tenyeres-talpas* melléknév: „... úgy elrutitnák a szobákat, mint a mi többnyire még *tenyeres-talpas kályháink*” (Császár F.: Utazás I, 191*; 1844-ből).

4. A XX. század első felében igen leszűkült a szó használati köre. Tárgyakra, jelenségekre vonatkoztatva már nem használatos, még ritkábban elvont fogalmakra, legfeljebb egyéni, írói szóhasználatban. Az ÉrtSz. ezt a jelentésszűkülést veszi tudomásul, amikor megjegyzi, hogy személyekre, főleg nőkre mondott rosszalló jelentésű a melléknév (l. fentebb).

Pejoratív hangulati velejárójának fő forrása a rosszalló szövegkörnyezet, melyre már több példát idéztünk. Ez azonban egymagában nem magyarázza meg, hogy az a kifejezés, amely a XVII, XVIII. században leginkább férfiakra, erős, markos szolgákra, katonákra, hajdúkra vonatkozott, hogyan vált elsősorban nőkre alkalmazott, a darabosságot, esetlenséget kifejező melléknévvé. A szónak ez a negatív irányú jelentésváltozása a polgári társadalomszemlélet tükrözője. Ahhoz hasonló hangulati és belőle következő jelentésváltozás ez, amilyen például a *cseléd* vagy a *házmester* szó esetében játszódott le: a munka, főleg a testi, fizikai munka lebecsülése rejlik

mögötte. A faluból a városba, jobb módú polgári családokhoz cselédnek elszegődő parasztlánynak erősnek, munkabírónak vagyis — a szó eredeti értelmében — *tenyeres-talpasnak* kellett lennie. Ha róluk egy-egy írásműben szó esik, jellemzésükre természetesen adódik az író tolla alá a *tenyeres-talpas* jelző. Ezt találjuk abban a szövegrészletben is, amelyet az ÉrtSz. (VI, 601) Kosztolányi Édes Annájából idéz. Kosztolányi a nagy írók ember- és társadalomismeretével mutatja be azt a környezetet, ahova Anna, a „tökéletes cseléd lány” kerül. Ha elolvassuk azt a szövegrészletet, amelyből az idézetet az ÉrtSz. kiemelte, megtudjuk, hogy Anna leendő úrnője: Vizyné számára első látásra milyen csalódást okoz, mert nem olyan erőteljes, mint amilyenre szükség volna: „Vizyné lorgnonját rászögezte: az arcán csalódás, meghökkenés, ámulat tükröződött.” (Édes Anna 94; Szépirod. Kk. 1963); majd a meghökkenés elmúltával: „Még egyre mustrálgatta. Ez nem is látszott parasztlánynak. Nem volt olyan *tenyeres-talpas*, piros-pozsgás, mint a Varga Örszi. Inkább nyúlánk és törékeny, az arca tojásdad, csontjai finomak, arányosak.” (i. m. 95).

Még Móránál is megvan ez az ellentét, igaz él nélkül, ízes humorral vegyítve: „Valami csakugyan fehérlett a füzek közt. De a targallyak recsegtek a lába alatt, nem lehetett kísértet. A kísértetek, legalább a városban, mindig nesztelenül járnak. Igaz, hogy a falusi kísértetek *tenyeres-talpasabbak* lehetnek.” (Négy apának egy leánya 219; Szépirod. Kk. 1955).

Nem a *tenyeres-talpas* az egyetlen, testi alkatra vonatkozó melléknév, amely pejoratív irányú jelentésváltozást mutat. *Köpcös* szavunk ma szintén nem használatos dicsérő jelzőként valakinek a külsejére, jöllehet néhány évszázaddal ezelőtt a szép, erős, egészséges termet egyik jellemzője volt. Bornemisza Péter még ilyen értelemben használja: „Elég nagy czuda az emberekbe, hogy noha szamlalhatatlan, mind ez egez uilag szerte, De mindennec ortzaia külömböz egy mastul: Es kinec imez, kinec amaz *ekesseget oztót, szep termetet, köpczös es vastag derekat, gyenge ortzat, erős termetet, vitesseget, bölczeseget...*” (Ördögi kísértetek 98; Akad. Kk. 1955.). Míg azonban a *tenyeres-talpas* főként nőkre alkalmazható, érdekes módon ez a jelző viszont ma már csak férfiakra mondható.

A *tenyeres-talpas* rosszalló jelentésűvé válása ízlésváltozást is rögzít, s ma végeredményben arra a megváltozott női szépségideálra mutat rá, amelynek ha nem is a törékenység, de a karesú, nyúlánk, kecses alkat a fő jellemzője, olyan női forma, amelyről nem rí le a munkabírási, még kevésbé a sokat végzett testi munka.

5. A *tenyeres-talpas* melléknév szerkezete szerint ma mellérendelő összetett szó. Keletkezését tekintve azok közé az összetételek közé tartozik, amelyek a beszéd folyamatában, a mondatban tapadtak össze. Első példáink még világosan mutatják, hogy halmozott jelzők sorában fordult elő gyakran (mint: *tenyeres, talpas, piros-pozsgás; tenyeres, talpas, ép; vaskos, zömök, izmos, tenyeres, talpas* stb., vö. a korábbi idézetekkel). Az összeforrottság idézett példáinkban különböző mértékű. Sok példát találunk arra, hogy mindkét melléknév külön is kap toldalékot, mint a korábban már idézett *tenyeresebb-talpasabb* féle fokozás esetében is tapasztaljuk. Az íráskép bizonytalansága, a gyakori kötőjelezés még a század első felében is mutatja az összetevő elemek viszonylagos önállóságát, jóllehet az összetett szóvá válás fő ismerve: a jelentésváltozás kétségtelenül végbement a szóban, s az utótagot önállóan melléknévi értelemben nem is igen használjuk már.¹

¹ Helyesírása tehát következetesebb lenne kötőjel nélkül!

Feltűnő azonban, hogy már a legelső adatok ugyanazt a sorrendet mutatják, mint a mai alak: s így érintkezést tapasztalunk az álikerszók csoportjával. Fordított sorrendre csak a SzegSz.-ből (II, 567) tudunk példát: „Tápén *talpastönyeres* is.” jegyzi meg Szócikke végén Bálint Sándor.

Az összetevő elemek megszilárdult sorrendje az ikerszók jellegzetes sorrendjét mutatja. Több olyan szópárunk van, amelyek tagjai gyakran szerepelnek egymás mellett, mellérendelő szerkezetben, ezekre is a meghatározott (s ha van hangrendi különbség, akkor a palatális-veláris) sorrend a jellemző. Éppen ezért találkozunk olyan véleménnyel is, amely szerint az effélék már „ikerszókká” egyesültek: „A finnugor (sőt általában urál-altaji) népek észjárásának egyik jellemző sajátága, hogy nagyon kedvelik ugyanegy fogalomnak egymásután több rokonjelentésű szóval való kifejezését. Amely rokonjelentésű szavak ilyen módon gyakran fordultak elő egymás mellett, azok a nyelvtörténet folyamán sokszor úgynevezett ikerszókká is egyesültek. Pl.: *fúr, farag* > *fúr-farag* s ugyanígy *rüg-kapál, dül-fül, tenyeres-talpas, híres-neves, fünek-fának, tejbe-vajba, kutyástul-macskástul* stb.” (HORGER: Inetimologikus p és b fejlődés: MNy. XXIX, 261; én ritkítottam: Vné.) HORGER példái közül a mai szakirodalom egyet sem sorol az ún. „valódi ikerszók” közé, az „álikerszók” közé is csak néhányat, mint: *fúr-farag, dül-fül*. Többjüket, így a *tenyeres-talpas*-t is a MMNyR. (I, 435—36) az ún. laza szerkesztésű mellérendelő összetett szavak közé osztja be. Tagadhatatlan, hogy a felsorolt példák összetevő elemei között az összetartozást a jelentések kapcsolatán túl bizonyos alaki összecsengés is erősíti. Többjük csak egy bizonyos toldalékkal ellátva alkot egységet, pl.: *fünek-fának, tejbe-vajba*; (ide sorolhatjuk még: *kézzel-lábbal, tetőtől-talpig*); ezekben is megtalálható a palatális-veláris sorrend, ezenkívül az elsőben a mássalhangzók azonossága, ajakhang-volta, az utóbbiban a második elem kezdő ajakhangja, a *j* hang azonossága föltétlenül a valódi ikerszók egyik-másik típusára emlékeztet.

Ilyen értelemben, ilyen mértékben a *tenyeres-talpas* melléknév természetesen nem ikerszó. Mégis a kezdő mássalhangzó azonossága, mindkét tag azonos -s melléknévképzője és a palatális-veláris sorrend, valamint az elő- és utótag azonos kimondási időtartama² miatt igen közel áll ez az összetett szó az álikerszók csoportjához, mintegy átmenetnek tekinthetjük az *ázik-fázik* és a *rügkapál*-típus között. Laza szerkesztésű összetett szónak azért nem minősíthetjük, mert ma már csak az utótagot toldalékoljuk.

6. Összefoglalásul a következőket mondhatjuk el: a *tenyeres* és *talpas* melléknév gyakran szerepelt egymás mellett mellérendelő, halmozott jelzős szerkezetekben, s a gyakori egymás mellett való előfordulás következtében mellérendelő összetett szó keletkezett belőlük. Stilisztikai tekintetében, a szóhangulat szempontjából lényeges változáson ment keresztül az így keletkezett alakulat: felhasználhatóság tekintetében a beszéd finomsági skáláján negatív, pejoratív irányban eltolódott olyan mértékben, hogy a változás az eredeti állapothoz képest már nemcsak hangulatváltozásnak, hanem jelentésváltozásnak minősül: 'épkézláb' → 'erős', (illetőleg 'nagy') → 'esetlen, otromba'. Alaki tekintetben pedig az álikerszókkal mutat közeli rokonságot. Tehát egy negatív irányú hangulatváltozás is eredményezheti a nyelvi elemek gazdagodását (vö. PÁLFALVI E.: Nyelvemlékszóvegek stilisztikai vizsgálata; NytudÉrt. 58; 514. l.)

² Bár az előtag három szótagú, az utótag pedig csak kettő, az utóbbinak szóbeljei mássalhangzótorlódása miatt az első szótagja verstani szempontból hosszú; fordítottjára példa: *fúr-farag*.

TENYERES-TALPAS

Von FRAU M. VELCSOV

Die ungarische Wortzusammensetzung *tenyeres-talpas* 'vierschrötig' hatte ursprünglich (im XVII. Jahrhundert) noch keine missbilligende Bedeutungsnuance. Ihre erste Bedeutung war 'heil, gesund' (ung. 'épkézláb'). Aus dieser ursprünglichen Bedeutung entwickelte sich das Wort in zwei Richtungen $\left\langle \begin{array}{l} \text{'stark'} \\ \text{'gross'} \end{array} \right.$. *Tenyeres-talpas* bekam ihren verächtlichen Sinn zuerst in tadelnden Ausdrücken, in peiorativen Textumgebungen, und diese gelegentlich gebrauchte Bedeutung ist später ständig geworden. (Eine ähnliche Veränderung zeigt das ungarische Adjektiv *köpcös*.)

Die Zusammensetzung *tenyeres-talpas* steht nach ihrer Struktur den ungarischen Zwillingswörtern nahe.